

DOI:10.33608/0236-1477.2021.02.20-34

УДК 821.161.2-1Т. Шевченко:[316.653:17.035.3](47+57)«18»

Роксана ХАРЧУК, кандидат філологічних наук, доцент
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
e-mail: roxana-b@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1039-1319>

ЗНАЧЕННЯ ШЕВЧЕНКА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ- ПОСТШІСТДЕСЯТНИКІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТ.

У статті розглянуто значення Шевченкової поезії для формування національної свідомості покоління українських інтелігентів-постшістдесятників у Російській імперії ХІХ ст. Авторка аналізує спогади, щоденники й листування, на підставі яких робить висновок про рецепцію творчості поета Т. Зіньківським, М. Славінським, П. Тучапським, Є. Чикаленком, Б. Грінченком, М. Грушевським, Д. Дорошенком. Із розгляду джерел особового походження випливає, що «Кобзар» був серед лектури кожної з названих осіб. Не на всіх ця книжка справила враження в дитинстві, адже дітям було складно сприймати поезію Шевченка. Доступ до його творчості, особливо позацензурної, також був у Росії обмеженим, але вже в дорослому віці кожен із мемуаристів визнавав Шевченків вплив на формування власної національної ідентичності.

Ключові слова: *постшістдесятники, національна ідентичність, джерела особового походження, рецепція, лектура, наукове шевченкознавство.*

1880—1890-ті роки були для української інтелігенції добою реакції. С. Єфремов схарактеризував цей час так: «Тихо скрізь і мертво, жадних публічних об'явів укра-

Цитування: Харчук Р. Значення Шевченка для формування свідомості українських інтелігентів-постшістдесятників у Російській імперії ХІХ ст. // Слово і Час. 2021. № 2 (716). С. 20—34. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2021.02.20-34>

їнства, тільки в поодиноких хатах, між поодинокими і буквально-таки самотніми одиницями тьмяно блимав той каганець рідної справи» [7, 428]. Шевченко й надалі залишався для нечисленної української інтелігенції Наддніпрянщини маркером її національної ідентичності, про що свідчать джерела особового походження: спогади, щоденники, листування. Наприклад, порівнюючи похорон Шевченка з посмертними проходами видатних російських письменників, українські мистці вбачали навіть у цьому відмінності національні, а сам автор «Кобзаря» був для них символом українства. Інтелігент-шістдесятник Павло Житецький, згадуючи прощання з поетом у Києві 1861 р., у листі до Г. Житецького від 10 лютого 1881 р. (за старим стилем) писав:

Я вже раз бачив такі проводи великого покойника, котрі говорили серцю моему ясніше й виразніше, бо й сам я був тоді молодший, та й покойник той рідніший усім нам, чим Достоевський. Ще був я студентом, як провозжали в Києві Шевченка — з Рождественської церкви, що коло купалень по набережній, аж до ціпного мосту. Було се весною, в маї місяці. Народу, як маком насіяно, скрізь по горах. Річей тож було багато, гроб важкий, олов'яний, нести тяжко, а ми несли його на плечах аж до парохода, що стояв коло мосту. Ступнів тридцять пронесемо, та й станемо, от і говориться річ, та й знову, запихавшись, станемо, і знову річ. Вінків не було, бо на них моди нема в Києві, і якось більше було простоти, чим тут, бо й сам Шевченко був простий чоловік, тим-то коло гробу його більше було всякої голоти, а тут — бач — без білета і на похорони не пускали. Мабуть, якби встав із гроба Достоевський, то сказав би гірке слово тим, що при житті зневажали його, а тут явилися поклонитись чесному праху його, щоб і про них подумали, що вони чесні люди [12, 66].

Із цитованим вище перегукується й лист Бориса Грінченка до Марії Грінченко від 29 жовтня 1883 р., демонструючи значення Шевченка вже для українських інтелігентів-постшістдесятників:

Зараз я прочитав у газеті, як стрівають Тургенева і які процесії мають зробити при його похороні. Я не знаю, може, ще вплив роздратованого почуття зробив те, що мене злість бере, мені тяжко читати це все. Тяжко, бо передо мною стоїть могила нашого народного поета, мученика ідеї, сина народа. Там, над Дніпром, стоїть вона, боки її пообвалювалися, хрест згори донизу списаний прізвищами тих, хто був на цій великій могилі, підгнив і впав. І не можна оправити могилу, не можна нового хреста поставити — поліціанти, маючи наказ «свыше», не дають і підходити до могили. Це вже більше не велика могила великого поета, до котрої сходилися поклонитися українці, — це вже тепер шпильок, потоптаний поліціантськими ногами. Ти писала колись, що я помиляюсь в своєму погляді на Тургенева, що я недбалим застаюся до всього, що не українське.

Що ж мені дорожче — Тургенев чи Шевченко? Про кого ж я буду плакати: про Тургенева, котрому царський похорон воздають, чи про Шевченка, на могилі котрого свині пасуться; що мені рідніше, що для мене важливіше: твори Тургенева чи Шевченкові твори, котрих не то що друкувати, а й читати

не дають. Ні, я плачу, та тільки плачу за своїх, бо у нас, українців, стільки того горя й муки, що нема змоги плакати по чужому горю. Ось де причина того, що я так прийняв смерть Т[ургене]ва [12, 75—76].

Про Київ кінця 1870—1880-х років залишив спогади Максим Славінський, якого 1877 р. мати привезла до тітки з метою підготувати хлопця до вступу в гімназію. Мемуарист зазначив, що в рідних йому Ставищах ніколи не чув російської мови, навіть учитель у церковній школі, місцевий диякон «говорив такою мовою, що її годі було назвати російською» [11, 201]. Тож тітці довелося впродовж року вчити племінника «міської» мови. М. Славінський описав тогочасний Київ, зокрема твердив, що русифікованим був саме центр міста. Йому вдалося передати атмосферу, яка панувала в демократичній Другій київській гімназії. Спогади містять інформацію про звичаї та коло читання гімназистів. Літературу в майбутнього перекладача Гейне читав громадivecь Володимир Науменко, який виокремлював українське письменство з російського потоку: биліни про князя Володимира, «Слово про Ігорів похід», народні пісні, козацькі думи, твори І. Котляревського й Т. Шевченка, після яких починалася вже модерна література. Мемуари М. Славінського про двадцятип'яти-двадцятишестилітнього вчителя, у котрого очі горіли вогнем, відрізняються від споминів О. Лотоцького пори української революції, коли В. Науменко виступав проти українізації київських гімназій. Психологічний комплекс Науменка передає феномен подвійної ідентичності української інтелігенції Наддніпрянщини. На думку О. Лотоцького, він мав би зацікавити дослідників української інтелектуальної еліти. Після складання матури клас М. Славінського подарував В. Науменку видання Гете з написом із Шевченка: «Чи ми ще зійдемося знову?...». Мемуарист згадав також І. Сошенка, який викладав у Другій гімназії малювання, був поблажливим до учнів; учителя грецької мови А. Юркевича, котрий розмовляв лише українською мовою; і книгарню пані Борковської, що містилася навпроти Оперного театру, — тут можна було прочитати й передплатити галицькі видання «Діло» й «Зоря». Він подав також відомості про Київський університет, де навчався десять літ із 1886 р., й українські київські гуртки 1880—1890-х років, зокрема гурток «ковалів», що «кували» нові слова, тобто творили лексеми для означення нових понять. У 1880-х роках українські гуртки були, за М. Славінським, у всіх навчальних закладах Києва, крім Першої гімназії. Були вони й у реальній, і в юнкерській школі, й у семінарії. Невідомо, чи охопив цей рух кадетський корпус [див.: 11, 321]. Гуртківці займалися самоосвітою, зокрема й національною. Словниковий гурток, до якого входив М. Славінський, долучився до роботи Старої громади над корпусом літературної української мови. На волонтерських засадах гуртків-

ці збирали матеріали до словника, що його згодом упорядкував Б. Грінченко. Словникову роботу провадили старші громадівці В. Науменко, Кость Михальчук і П. Житецький. Син Житецького Гнат головував у групі, до якої входив і М. Славінський. Учасники групи вибирали матеріал саме з поезії Шевченка, кожне слово заводилося до реєстру після обговорення [11, 324]. Про цю роботу згадала й С. Пивоварова в у листі до Г. Житецького від 12 жовтня 1887 р., даючи згоду попрацювати над буквами Б і Щ, просячи адресата про певні роз'яснення [див.: 12, 96—97]. У тогочасних київських гуртках читали повний «Кобзар», і це «благодітельно впливало на поглиблення національних інтересів членів гуртка та на їхній політичний розвиток» [11, 325]. Був М. Славінський і учасником хору М. Лисенка. У спогадах зазначав, що цей хор традиційно мав публічний виступ після Різдва в Будинку купецького зібрання. Репертуар складався переважно з народних пісень. Натомість у ботанічному університетському саду на студентській гірці збиралася так звана ботанічна філія хору, що виконувала заборонені пісні про Катерину II або й козака, що ходить у неволі літ двісті. Згадав М. Славінський і про гурток Володимира Самійленка, учасники якого зазвичай читали на своїх зборах вірші й прозу, згодом пересилали ці твори для друку в Галичину. Про це об'єднання йдеться й у мемуарах Павла Тучапського, який подав інформацію про те, що учасники гуртка мали намір укласти українську хрестоматію, тому цей гурток називався «Хрестоматія». Однак молодших гуртківців більше цікавив соціалізм, аніж культурницька праця, тому вони почали наводити контакти із драгоманівцями [див.: 14, 13—14].

На становлення М. Славінського чи не найбільший вплив справив Володимир Антонович, котрого майбутній перекладач Гейне назвав «центральною рушійною силою українського сепаратизму», який було започатковано в Кирило-Мефодіївському братстві [див.: 11, 365]. Цей сепаратизм зводився до таких принципів: республіканська держава, солідарність класів, братерство людей і народів. Однак В. Антонович, за мемуаристом, не вірив у слов'янську взаємність, бо Росія, на його думку, найближчим часом не відмовилася б від домінування у слов'янському світі. За М. Славінським, історик наголошував на тому, що найбільшою тодішньою проблемою була відсутність сильної української інтелігенції [11, 370]. Громадівство ж, із його погляду, було витвором суто національним, що мало на меті підготувати працівників громад і провести дерусифікацію еліт. Паралельно В. Антонович уважав, що в Галичині інтелігенція мала творити партії, брати участь у роботі парламенту й у відкритих соціальних і політичних виступах, а також ширити політичну пропаганду.

М. Славінський згадував, що ознайомився з «Кобзарем» Шевченка 1879 р., коли померла його мама. Канікули він проводив у Ставищах.

Тоді брат дав йому не маленького, зачитаного «Кобзаря», який згодом десь зник, а празьке видання, що містило позацензурні вірші поета. Спогадник, котрому на час описуваних подій виповнилося 11 років, чесно зізнався: «Не все я в ньому розумів, але з головою поринув у його зачаровану поезію. Брат, побачивши моє захоплення, розповів мені про Шевченка, пояснив мені, як умів, не зрозумілі для мене місця...» [11, 252]. Про складнощі у сприйнятті поезії Шевченка в дитячому віці писали також і Михайло Грушевський, і Сергій Єфремов. Однак захоплення поетом у М. Славінського виявилось настільки серйозним, що згодом він написав передмову під назвою «Муза народної життя» до «Кобзаря» в російських перекладах, який вийшов у Петербурзі 1911 р.

Павло Тучапський, котрий цікавився соціалізмом (а згодом і марксизмом) та віддавав перевагу політиці, а культурницьку справу вважав чимось менш важливим, також перебував під впливом поета. Він згадував, що наприкінці лютого 1890 р. гурток драгоманівців у Києві задумав улаштувати Шевченкові роковини з доповіддю, декламацією віршів і зі співами. Молодь не хотіла звертатися до старих українофілів, бо була «в ярій опозиції к ним: считали их слишком осторожными, попросту трусами, дрожавшими перед всем “нелегальным”, а тем более “политическим”» [14, 18]. Отож П. Тучапський орендував квартиру на один вечір. Тоді прочитав доповідь про Кирило-Мефодіївське братство, учасники роковин декламували вірші Шевченка, було влаштовано й простеньку вечерю. Однак через кілька днів учасників, присутніх на сходинах, запросили до жандармського управління. Оскільки власник квартири і двірник не ідентифікували П. Тучапського, який зголив бороду, то організатора заходу відпустили, але сам факт його затримання поліцією свідчить про суворий контроль над студентами Київського університету. Наступного 1891 р. гурток знову відзначав роковини Шевченка, на яких П. Тучапський прочитав реферат «Шевченкові ідеали і українська дійсність». Згодом текст цього відчиту було опубліковано в газеті «Народ» й окремою брошурою [див.: 14, 34]. У ХХ ст. після розколу Революційної української партії П. Тучапський представлятиме Українську соціально-демократичну спілку й уважатиме, що Україна не має власної культури, бо живе російським культурним життям. На цій підставі він виступатиме й проти автономії України. Випадок П. Тучапського говорить про те, що його пошанування Шевченка було суто формальним. Для нього соціалістичні ідеали затуляли ідеали поета.

Щодо представників наступного після шістдесятників покоління української інтелігенції, які походили з Лівобережжя, то, можливо, чи не найяскравішим був випадок національного самоусвідомлення Трохима Зіньківського. У Північній Пальмірі він «був апостолом молоді України — він і на роковинах батька Тараса над усім голос подавав

і палким словом ворушив заснулі серця українців» [2, 341]. Як відомо, йому належить праця «Тарас Шевченко в світлі європейської критики», опублікована під псевдонімом Звїздочот у часописі «Правда» в 1890—1891 рр. [див.: 8]. У цій статті вперше розглянуто оцінку поєстової творчості такими знавцями й поціновувачами літератури, як Г. Батталія, В. Белінський, М. Добролюбов, Е. Дюран, Й.-Г. Обріст і К.-Е. Француз. У листі до Б. Грінченка від 7 лютого 1889 р. молодий офіцер інформував, що взявся скомпонувати реферат про Шевченка у світлі європейської критики й має намір обмежитися німцями Обрістом, Французом, Каверау, французом Дюраном, поляками Равітою й Батталією й росіянами Добролюбовим, Пипіним і Белінським [див.: 12, 109]. Т. Зіньківський також використовував спадщину поета для обґрунтування українського національно-визвольного руху. О. Лотоцький характеризував старшого за себе Т. Зіньківського так: «Його залізна енергія пасувала до послідовно-переконаної його поведінки, що завше і всюди була українська, пересякнута українськими інтересами» [9:1, 66]. Однак така поведінка не була у Т. Зіньківського вродженою. Б. Грінченко описав національну еволюцію цього діяча в листі до О. Огоновського від 1(13) листопада 1892 р. коротко:

Дома у Зіньківських балакано було завсігди по-українському, а в школі мусив Трохим балакати по-московському. До обох мов мав так навик, що навіть не помічав їх неоднаковости і, стрівши тепер ті вкраїнські вірші, не дуже звернув навіть увагу на те, якою мовою їх писано. Ба навіть, як звичайно люде з міщанства російського, він був російським патріотом і величався державною російською дужістю. Тільки як траплялось, що в розмові українця ставляно проти москаля, — тоді Трохим починав трохи розуміти почутий в школі чи вичитаний з книги поділ росіян на «малороссов» та «великороссов» і обстоював за «малороссами». Одначе йому сподобалось українське читання, і він залюбки попрочитував Кулішеву «Чорну раду», твори Квітчині та Шевченків «Кобзар», як ті книжки потрапили йому до рук. Чимало і потім траплялося йому українських книжок, та поки ще національне самопізнання не могло прокинутися в йому [2, 340].

Особливий вплив на Т. Зіньківського, за інформацією Б. Грінченка, справив один учитель у юнкерській школі в Одесі: «бувши українським патріотом[,] вчив так, що направляв свої слухачі на добрий український шлях» [2, 341]. Тут ідеться про відомого одеського вчителя історії Леоніда Смоленського. З не меншим пієтетом про останнього писав також Євген Чикаленко:

Хоч як тяжко було в ті часи впливати учителям на учнів в напрямку української національної свідомості, а тим більше у військовій школі, але я зустрів кілька офіцерів, що тільки дякуючи Смоленському, як вони казали,

поставали свідомими українцями, а бувші учні військової школи — український белетрист В. Кравченко та надзвичайно талановитий, рано померлий публіцист Трохим Зіньківський (Певний) зазначали це й в літературі [15, 77].

В Одеській громаді Л. Смоленського, що справив чи не найбільший вплив на покоління постшістдесятників, називали «наш батько». Досить докладну біографію цього визначного діяча подала С. Єгунова-Щербина, котра наголошувала на принципі національного самовизначення, який сповідував Л. Смоленський. Адже в його роду були росіяни, французи, німці, проте сам він ідентифікував себе як українця [див.: 6, 193], пішовши шляхом першого політичного українця В. Антоновича. За спогадами Д. Овсянико-Куликовського, Л. Смоленський був людиною особливого розуму з кришталево чистою душею, пафосом і пристрасною вродженого трибуна: «Это был Белинский Одесской громады, да и, пожалуй, всего тогдашнего украинофильства» [10:2, 324]. Л. Смоленський учився в Київському університеті, перебував під впливом В. Антоновича й М. Драгоманова. Є. Чикаленко називав його найвидатнішим українцем свого часу поряд із Д. Пильчиковим, хоч обидва промовляли, «як майже всі наші шестидесятники, московською мовою» [15, 78]. Про вплив Шевченка на Л. Смоленського свідчить той факт, що на його могилі були викарбувані слова з вірша «Пророк»: «Неначе наш Дніпро широкій, слова його лились, текли і в серце падали глибоко» [див.: 6, 196].

Цікаві щодо національного самоусвідомлення завдяки Шевченкові й українському письменству також спогади Євгена Чикаленка, котрий

для справи громадської <...> ніколи не жалував коштів, правда, не розкидаючи їх абияк, а строго вибираючи, що на даний момент було або здавалось йому потрібнішим. Надаючи надзвичайної ваги в справі національного розвитку літератури, Чикаленко своїм коштом почав оплачувати українську белетристику, а згодом і публіцистику, в «Киевской Старине», з захватом слідкуючи за всіма з'явищами в нашому письменстві, а надто за літературною молодіжжю [7, 507].

Про своє становлення український меценат писав так: пані Соколовська, дружина директора реальної прогімназії, у якій спогадник навчався в 1870-х роках в Одесі, дала йому кілька книжок «Основи», і «я з захватом прочитав вірші Шевченка, оповідання Марка Вовчка і взагалі все і поспішив у пансіон Матео до кузини Насті поділитися з нею прочитаним і своїми мріями» [15, 80]. Саме з Настею Є. Чикаленко почав розмовляти українською, вочевидь, також і під впливом прочитаного. За його ж зізнанням, він перестав соромитися української мови ще й тому, що його викладач, вище згаданий Л. Смоленський, уважав українську мову рідною, хоча й не розмовляв нею [див.: 15, 80]. Перший том «Кобзаря» видання 1876 р. Є. Чикаленко прочитав іще хлопцем. Саму книжку взяв у сусіда по

маєтку, українізованого молдованина Юхима Полтарескула. Парадокс полягав у тому, що сам Юхим був неписьменним, але не пошкодував 25 руб., щоб купити «Кобзар». На той час за цю суму можна було купити десятину поля. Не менш істотно, що в перешорських панків, які любили слухати вірші Шевченка, не спостерігалось, за Є. Чикаленком, жодної національної свідомості [15, 161]. Це твердження з нинішньої перспективи видається все ж надто категоричним. Адже панки ці читали таки Шевченка, а не Пушкіна, як подільські семінаристи, за спогадами О. Лотоцького. Уже навчаючись у Єлисаветградському реальному училищі у другій половині 1870-х років, Є. Чикаленко, на відміну від більшості своїх товаришів, що захоплювалися М. Добролюбовим, Д. Писаревим і «нігілізмом», «думав тільки про працю на Україні серед свого народу» [15, 87—88], тому й на канікулах у рідному селі Перешори «я вже по неділях почав двірським парубкам читати Кобзаря, Куліша, Марка Вовчка і т. п.» [15, 95], хоча його за це й злісно висміював дядько. Зрозуміло, таке пробудження української ідентичності було суто культурницьким, «про організацію повстання за самостійну українську державу нікому з нас і в голову не могло прийти» [15, 99]. Однак між студентами ширилися радикальні ідеї, передусім під впливом М. Драгоманова, писання якого потрапляли до Києва нелегальним шляхом. Найбільше студентів захоплювало саме російськими революційними програмами, особливо терористичної організації «Народна воля». Прагнення багатьох тогочасних українських інтелігентів мати власну радикальну програму пояснюється тим, що вона поклала би край відтокові української молоді до російських організацій і означала би політизацію українського руху. Щодо Шевченка, то Є. Чикаленко згодом поділяв думку М. Драгоманова про недостатню виробленість його поезії. У 1890-х роках він писав:

Мені ж не раз приходило на думку, що якби й Т. Шевченко виїхав був перед арештом за кордон і замість того, щоб постраждати десять років у надкаспійських степах серед темних москалів, прожив цей час у Європі, серед людей освічених, то написав би такі речі, які поставили б його ім'я поряд з Гете, Байроном і мали б всесвітнє значіння. І Т. Шевченко, і К. Карий були тільки самородними діамантами, один більшої, другий меншої величини, але в обох у них не було тої шліфовки, яка побільшує вартість вдесятеро [15, 183—184].

Меценатові не спадало на думку, що всесвітнє значення автора «Кобзаря» прямо залежало й від української бездержавності, а в тезі про невиробленість Шевченкової поезії відбивався український комплекс меншовартості.

Про випадковість свого знайомства із Шевченком свідчив не тільки Є. Чикаленко, а й Б. Грінченко. Описуючи власне виховання в листі до І. Липи від 9 лютого 1892 р., останній писав:

Все виховання наскрізь московське, навіть вороже до всього українського та мужичого (незважаючи на вбожество, панські тенденції задержано). Але ще з часів давніх, дуже давніх, у батька збереглися переписані Гребінчині байки, і якимсь способом (випадком) до його потрапив «Кобзар» Семеренкового видання. «Кобзаря» батько ніколи не читав, але «Басни Гребенки» одного разу прочитав, себто власне не їх, але «Бороду та чуприну» Думитрашкову, що туди ж доточена була. Читаючи, сміявся з «москалів» (знов зауважую: він був ворожий цілком укр[аїнській] нац[іональній] ідеї). Це зосталося в мене в голові. Потім я стрів (у першому класі реальної школи будучи) «Енеїду» і читав її, трохи сміявся, але скоро забув.

Я дуже любив книжки, і 12 років схотів до своєї хлоп'ячої бібліотеки купити «Т[араса] Бульбу». Я приручив се товаришеві, і він випадком купив мені його в укр[аїнському] перекладі. Це було мені горем, бо я зовсім такого не бажав, а бажав по-рос[ійськи] — я продав книгу. Але другої зими я, живучи на квартирі у московській (панській, звісно) сім'ї і чувши, як вона вихвалялася своєю Москвою та Калугою, випадком почув і друге: як одна панія, що жила в цій же господі, обороняла Україну, українську мову. Вона згадувала, хвалючи, про Шевченка. Поїхавши додому влітку, я прочитав батькового «Кобзаря» і 13 років зробився тим, чим я єсть. Я якось відразу і без вагань порвав з усіма московсько-патріотичними тенденціями шовіністичного кольору (а саме до цього я прихильний був), і Тарас зробився мені і до цього дня зостається пророком. Я не шуткуючи кажу, що й досі я не можу думати про нього як про людину, — він і досі стоїть перед мене на такому високому п'єдесталі, що торкається головою до неба. Може, це наївна дитяча віра зробила, але я смію думати, що історія всесвітня не дає нам другого такого прикладу, як Шевченко: з мертвого він зробив живе — «Трупи встали і очі розкрили» [12, 142—143].

Цю ж думку ретрансльовано й у листі Б. Грінченка до К. Паньківського 17 серпня 1892 р.:

Я, чотирнадцятого року, будучи школярем з третьої гімназійної класи, прочитав Шевченка і з того часу почав писати по-українському (досі писав тільки по-московському). Ані «Енеїда», ані «Гребінчині байки» на мене не зробили впливу — я їх вважав за кумедійні жарти. Шевченко зробив з мене зараз українського націонала (хоч і чудно се казати про хлопця 13—14 років), — його поезія була вже мені не жартом, а його «Кобзар» зробився моєю евангелією [12, 148].

На Б. Грінченка вірші Шевченка справили такий же всеохопний вплив, як і на Миколу Лисенка: обоє під їхнім впливом зробилися свідомими українцями.

Володимир Самійленко навчився читати в 7 років від матері, коли вони мешкали в селі Михайлівка в пана Трохимовського. У дитинстві читав книжки О. Сумарокова, М. Хераскова, М. Ломоносова, В. Жуковського, Дж. Мільтона, М. Некрасова з панської бібліотеки. Найбільше йому подобався К. Батюшков. Він пригадував, як один старий дідусь, що

мешкав на хуторі біля Михайлівки, Авксентій Петрович Киріянов, декламував вірші Шевченка й П. Гулака-Артемовського. Уже у 5—6 класі гімназії В. Самійленко почав читати українську літературу: О. Стороженка, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Куліша, Шевченка, часопис «Основа» [13, 299]. Тоді ж серцем відчув, що його рідна мова українська, тому 1884 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, поринув у працю Київської громади, залишивши про це спогади «З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст.».

М. Грушевський згадував, що його батько мав нагоду побачити Шевченка. Однак ця зустріч, вочевидь, не справила на батька історика, випускника Київської духовної академії, особливого враження, хоча він і міг прочитати напам'ять уривки з «Катерини» й «Гайдамаків». Описав майбутній творець історії України і свою домашню бібліотеку, в якій, крім педагогічної літератури (батько Михайла був педагогом), містилися й принагідні книжки на зразок «Історії держави Російської» Карамзіна, до риторики якої М. Грушевський почував відразу, чи «Історії літератури» О. Галахова. Були тут і три томи М. Гоголя, «котрі я читав і перечитував безконечно» [3, № 9, 126]. Саме повісті М. Гоголя стали в дитинстві улюбленою лектурою М. Грушевського. Щодо знайомства з українським письменством, то Анатолій Пузиревський, директор ставропольської гімназії, де навчався майбутній історик, був великим прихильником І. Котляревського. Під його впливом М. Грушевський захопився «Енеїдою», батько купив синові й саму книжку в «поганенькому тодішнім виданню Йогансона» [3, № 9, 135]. Хоча Михайло вивчив «значну пайку» твору напам'ять, проте щиро зізнався, що «Енеїда» І. Котляревського не справила на нього особливого враження на відміну, до речі, від С. Єфремова, який зачитувався цією травестією. Уже у Владикавказі гімназист М. Грушевський користувався бібліотекою місцевого училища. У той час прочитав «Одіссею» й «Орлеанську діву» Ф. Шиллера в перекладі В. Жуковського, вивчив напам'ять балади цього російського поета. Щодо творів Шевченка, то ними майбутній батько української історії зацікавився лише згодом, уже в Тифліській гімназії й у часи навчання в університеті святого Володимира. Наприклад, згадував: «Дуже мене смутило, що не можна було добути “Кобзаря” — празьке видання київської громади було випродане, а нове петербурзьке (?) [Знак питання поставив тут сам автор, мабуть, сподіваючись потім цей факт перевірити. Отже, двотомне празьке видання вийшло 1876 року, а петербурзьке, В. С. Балашова — 1883 р. — С. Б.] ще вийшло тільки пізніше» [3, № 12, 125]. Бракувало також творів Квітки, Марка Вовчка і Стороженка, кілька оповідань двох останніх М. Грушевський прочитав російською ще в 1860-х, і вони викликали в нього інтерес. «Щоденник» історика свідчить про те, що зацікавлення Шевченком і його творчістю стимулював у нього О. Кониський. 27 лютого 1892 р.

М. Грушевський занотував, що перед працею в архіві 25 лютого заходив до Архангельської церкви, тобто до Михайлівського золотOVERХОГО монастиря помолитися за Тараса Шевченка [4, 155]. 27 квітня того ж року був на гостині в О. Кониського, де «читали про весілля і життєпис Шевч[енка]» [4, 164]. Тут ідеться, звичайно ж, про біографію поета пера господаря дому. 15 червня 1892 р. М. Грушевський зазначив: «...зробив мало, а то байдикував тощо, читав Шевч[енка]...» [4, 172]. Оскільки світогляд історика формувався в ліберальному напрямку з ухилом у народництво й мав виразне культурно-національне забарвлення, то, безперечно, він не міг оминати Шевченкового «Кобзаря».

Молодший за О. Лотоцького й С. Єфремова Дмитро Дорошенко був народжений у Вільні, проте літні вакації завжди проводив на родовому хуторі побіля Глухова. У мемуарах історик і політичний діяч згадав діда Якова й описав дідову бібліотеку, з якою був знайомий із дитинства. У цій книгозбірні були: «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського, «История Малороссии» М. Маркевича, «Чорна рада» й «Записки о Южной Руси» П. Куліша, комплект часопису «Основа» 1861—1862 рр. і «Кобзар» Шевченка 1860 р. видання. За спогадами Д. Дорошенка, його дядько Василь, старший син діда Якова, написав у 1860-х роках роман українською мовою «На Україні», носив українське вбрання й був хлопоманом. Саме він зустрічав труну Шевченка у Глухові в часі перепоховання поета. Другий дядько Петро очолив Головне управління у справах мистецтва та національної культури при міністерстві освіти в уряді гетьмана П. Скоропадського, організував Українську академію мистецтв, Українську національну бібліотеку, Державний архів і Національну оперу. Батько ж спогадника служив ветеринаром, але «добув собі пражське, заборонене в Росії видання Шевченкового “Кобзаря” і беріг його як святощі» [5, 5]. Водночас кузен Д. Дорошенка Микола попри пієтет до Шевченка в родині не мав у собі нічого українського, став більшовиком і пропав у роки сталінських чисток. «Кобзар» був незамінним для формування національної свідомості українського інтелігента у другій половині XIX ст. Водночас освічений українець у Росії межі XIX і XX ст. був знайомий із такими галицькими виданнями, як «Зоря», «Літературно-науковий вістник». Саме ця періодика була для українців школою національної свідомості. З неї український інтелігент дізнавався про І. Франка й М. Грушевського. Останніх Д. Дорошенко вже назвав «власителями моїх дум» [5, 7]. М. Славінський у цей час орієнтувався на В. Антоновича, О. Лотоцький уважав своїм учителем О. Кониського, а С. Єфремову найближчим був М. Драгоманов. Д. Дорошенко почав навчання у Варшавському, а скінчив його в Петербурзькому університеті, був активним організатором українського життя у столиці імперії. Він зазначав, що на початку XX ст. Петербурзька громада складалася з двох

десятьків людей і була строго законспірованою. На той час у Північній Пальмірі існувало два легальні товариства: «Товариство імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчать-ся у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга» і «Добродійне товариство для видання корисних книжок для малоруського народу». Обидва розпочали свою діяльність 1899 р. Саме добродійне видавниче товариство реалізувало публікацію повного «Кобзаря», редагування якого доручило В. Доманицькому, першому Шевченковому текстологу. Цей «Кобзар» побачив світ на початку 1907 р.

У своїх спогадах Д. Дорошенко підтверджує, що зазвичай у день смерті поета в Казанському соборі¹ відбувалася врочиста панахида, на яку сходилися письменники, учені, мистці. Увечері ж відбувався Шевченківський концерт. Наприклад, концерт у залі «Благородного зібрання» 1902 р. був таким:

Входячи до залі, я побачив, що багато студентської молоді — студентів і курсисток — були в національних убраннях <...>. На сцені стояв гарно удекорований бюст Шевченка. Концертова програма була складена добірно. Окрасою її була декламація батька українського театру Марка Кропивницького <...>. Він декламував «Чернець» Шевченка, що вважався за його «коронний» номер. Співав цілий ряд артистів імператорської опери, в якій завжди служили українці-співаки, які взагалі славилися своїми голосами [5, 21].

У концерті виступив тенор Г. Морський і студентський хор, що виконав композиції М. Лисенка до «Кобзаря». Вступне слово мав голова «Товариства імені Т. Г. Шевченка» Д. Мордовець:

З довгою білою бородою, мов патріярх, зійшов він на естраду — його піддержували при тім під руки, був уже доволі немічний. Низенько уклонився перед бюстом Шевченка і вийняв якийсь часопис. Розгорнув — це було число американської «Свободи». Про існування української преси за океаном у нас мало хто за тих часів і знав, а свої в Росії не було ще й духу [5, 22].

Після концерту почалися танці. Саме таке завершення заходу Д. Дорошенко й інші молодші учасники громади в Петербурзі розцінювали як вияв неповаги до поета й боролися із цією традицією. Майбутній історик очолював студентську петербурзьку громаду, яка восени 1903 р. налічувала 60 учасників. Разом із київським літератором С. Будюю переклав повість Т. Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали» українською мовою. Цей переклад увійшов до «Повного збірника творів Т. Г. Шевченка», що вийшов до 100-ї річниці з дня народження поета в Катеринославі

¹ Траплялися й винятки. 1880 р. панахида відбулася о 13:00 у церкві Міністерства внутрішніх справ, як про це свідчить лист М. Костомарова до О. Пипіна від 27 лютого 1880 р. [див.: 1, 74].

і продавався винятково за передплатою. Редактором цього збірника був Д. Дорошенко, видавцем — Л. Ротенберг, ілюстратором — Б. Смирнов.

Мемуари, щоденники й листування постшістдесятників свідчать, що і для них незалежно від політичної орієнтації «Кобзар» слугував маркером національної ідентичності. Однак лектура цієї генерації вже розширилася порівняно з попередньою. Спогади постшістдесятників свідчать і про те, що чимало віршів Шевченка були надто складними для дитячого віку, їх читачі змогли зрозуміти вже згодом, дорослими. Для цього покоління приступною стала й позацензурна творчість поета. Саме в їхньому середовищі сформувалося завдання наукового шевченкознавства, хоча серед них побутувала також думка про недостатню виробленість Шевченкової поезії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бухбіндер Н. Листи М. І. Костомарова до Ол. М. Пипіна // Україна. 1928. Кн. 4 (29). С. 73—77.
2. «... Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / вступ. стаття, археографічна передмова, упоряд., коментарі, прим., підготовка текстів, покажчики, додатки, добір ілюстративного матеріалу С. Кіраля. Київ—Нью-Йорк: Вид-во «Київська правда», 2004. 520 с.
3. Грушевський М. Спомини / автор передмови Ф. Шевченко; публікація С. Білоконя // Київ. 1988. № 9. С. 115—149; № 12. С. 118—139.
4. Грушевський М. С. Щоденник (1888—1894) / підготовка до вид., передне слово, упоряд., коментарі і післямова Л. Зашкільняка. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1997. 262 с.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901—1914). Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка «Тризуб», 1949. 168 с.
6. Єзунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини // За сто літ. 1928. Кн. 2. С. 189—199.
7. Єфремов С. О. Щоденник (1.01.1895—4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876—1907) / упорядкув., вступ. ст. І. Гирич. Київ: Темпора, 2011. 790 с.
8. Звіздочот Трохим. Тарас Шевченко в світлі європейської критики // Правда. 1890. Т. 3. Вип. 7. С. 21—29. Вип. 8. С. 87—93. Вип. 9. С. 175—181. Вип. 10. С. 250—256. 1891. Т. 1. Вип. 1. С. 25—31.
9. Лотоцький О. Сторінки минулого. [б. м.]: Видання Української православної церкви в США, 1966. Ч. 1. 286, II с.
10. Овсянко-Куликовський Д. Н. Воспоминания // Овсянко-Куликовський Д. Н. Литературно-критические работы: В 2 т. Т. 2. Москва: Худ. литература, 1989. С. 306—486.
11. Славінський М. Гортаючи сторінки життя // Славінський М. Заховаю в серці Україну: поезія, публіцистика, спогади. Київ: Юніверс, 2002. С. 201—382.
12. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упор.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. Київ: Наукова думка, 1966. 492 с.
13. Тзуб О. Матеріяли до життєпису Володимира Самійленка // За сто літ. 1928. Кн. 3. С. 295—314.
14. Тучапский П. А. Из пережитого: девяностые годы. Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. 72 с.
15. Чикаленко Є. Спогади (1861—1907) / [передм. В. Дорошенка]. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. 502, [2] с.

Отримано 8 грудня 2020 р.

REFERENCES

1. Bukhbinder, N. (1928). Lysty M. I. Kostomarova do Ol. M. Pypina. *Ukraina*, 4 (29), pp. 73-77. [in Ukrainian]
2. "... Viddaty zumiem sebe Ukraini": *Lystuvannia Trokhyma Zinkivskoho z Borysom Hrinchenkom* (2004). Kyiv—New York: Vydavnytstvo "Kyivska pravda". [in Ukrainian]
3. Hrushevskiy, M. (1988). Spomyny. *Kyiv*, 9, pp. 115-149; 12, pp. 118-139. [in Ukrainian]
4. Hrushevskiy, M. S. (1997). *Shchodennyk (1888—1894)*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU. [in Ukrainian]
5. Doroshenko, D. (1949). *Moi spomyny pro davnie mynule (1901—1914)*. Winnipeg, Manitoba: Vydavnycha spilka "Tryzub". [in Ukrainian]
6. Iehunova-Shcherbyna, S. (1928). Odeska hromada kintsia 1870-kh rokiv. Spomyny. *Za sto lit*, 2, pp. 189-199. [in Ukrainian]
7. Hyrych, I. (Ed.), Iefremov, S. (2011). *Shchodennyk (1.01.1895—4.02.1896). Pro dni mynuli (spohady) (1876—1907)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian]
8. Zvizdochot, T. (1890, 1891). Taras Shevchenko v svitli yevropeiskoi krytyky. *Pravda*, 3 (7), 21-29; (8), 87-93; (9), 175-181; (10), 250-256; 1 (1), 25-31. [in Ukrainian]
9. Lototskyi, O. (1966). *Storinky mynuloho*. Vydannia Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy v SShA. [in Ukrainian]
10. Ovsianyko-Kulykovskiy, D. (1989). Vospominaniya. Ovsianyko-Kulykovskiy, D. N. *Lyteraturno-krytycheskiy raboty* (Vol. 1-2; Vol. 2), pp. 306-486. Moscow: Khudozhestvennaya literatura. [in Russian]
11. Slavinskyi, M. (2002). Hortaiuchy storinky zhyttia. Slavinskyi, M. *Zakhovaiu v sertsii Ukrainu: poezii, publitsystyka, spohady*, pp. 201-382. Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian]
12. T. H. Shevchenko v epistolii vid dilu rukopysiv (1966). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
13. Tulub, O. (1928). Materialy do zhyttiepysu Volodymyra Samiilenka. *Za sto lit*, 3, pp. 295-314. [in Ukrainian]
14. Tuchapskiy, P. (1923). *Iz perezhytogo: dievianostyje gody*. Odessa: Gosudarstvennoye izdatelstvo Ukrainy. [in Russian]
15. Chykalenko, Ye. (1955). *Spohady (1861—1907)*. New York: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA. [in Ukrainian]

Received 8 December 2020

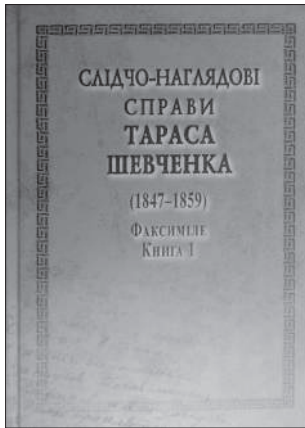
Roksana KHARCHUK, PhD, docent
Shevchenko Institute of Literature,
4 M. Hrushevskoho st., Kyiv, 01001
e-mail roxana-b@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1039-1319>

SHEVCHENKO'S SIGNIFICANCE FOR SHAPING THE NATIONAL IDENTITY OF THE UKRAINIAN POST-SIXTIERS GENERATION IN THE RUSSIAN EMPIRE OF THE 19TH CENTURY

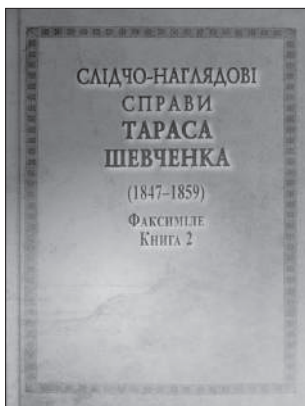
The paper deals with the perception of Shevchenko's poetry by the generation of post-1860s Ukrainians in the Russian Empire excluding S. Yefremov and O. Lototskyi whose stories have been addressed in a separate study. Based on memoirs, diaries, and correspondence, the author concludes about the influence of the poet's work on T. Zinkivskiy, M. Slavinskyi, P. Tuchapskiy, Ye. Chykalenko, B. Hrinchenko, M. Hrushevskiy, and D. Doroshenko. They all had "Kobzar" among their books, while the perception of Shevchenko's works by them was not identical. For T. Zinkivskiy, M. Slavinskyi, and B. Hrinchenko the poet formed the foundation of their own creativity; M. Hrushevskiy deepened his knowledge of Shevchenko's work under the influence of O. Konyskiy; D. Doroshenko became interested

in Shevchenko's poetry still in childhood. Ye. Chykalenko considered Shevchenko's work to be insufficiently developed, as well as M. Drahomanov. P. Tuchapsky adapted Shevchenko to socialism. Not everyone was impressed by "Kobzar" as a child due to difficulties in perceiving Shevchenko's poetry at an early age. The very access to his works, especially uncensored, was also limited in Russia, but as an adult, each intellectual of the post-sixtiers (except P. Tuchapskyi) recognized Shevchenko's influence on the formation of his own national identity. Although the generation of the post-sixtiers was focused mainly on politics rather than cultural work and their circle of reading was broader than the one of their predecessors, Shevchenko did not lose his significance for them either. The post-1860s generation also understood the need for scholarly studies on Shevchenko's works; in particular, V. Domanyskyi critically examined the poet's texts.

Keywords: post-1860s generation, national identity, memories, diary, correspondence, reception, reading, Shevchenko studies.

Слідчо-наглядкові справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847—1859). Факсиміле / Упоряд.: Г. Боряк, Л. Демченко; Відп. ред. В. Смолій; Наук. ред. О. Боронь. НАН України, Інститут історії України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; Центральний державний історичний архів України, м. Київ; Національний музей Тараса Шевченка. Київ: Арій, 2020. Кн. 1. СХХVIII, 878, II с. Кн. 2. IV, 879—1866 с.

Дві книги містять факсиміле документів, опублікованих у попередньому томі «Слідчо-наглядкові справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847—1859). Метаграфовані тексти» (Київ, 2018). Видання відкривається ґрунтовною розвідкою Г. Карпінчук «Факсимільна і репринтна шевченкіана» та вступною статтю Г. Боряка і Л. Демченко «"Бумаги господина Шевченко": особливості відтворення вилучених під час арештів матеріалів та інші засади видання». Це перша повна академічна публікація шевченківських документів такого типу. Уперше факсимільно відтворено понад тридцять нововиявлених листів до Тараса Шевченка, які вважалися втраченими. З дотриманням оригінальних розмірів репродукуються два Шевченкові альбоми зарисовок, поезій та фольклорних записів за 1846—1850 і 1848—1850 роки. Уперше подано документи XVIII ст., які поет зібрав під час роботи в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів.

Наші
презентації